

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Вже у ході повстання за відновлення Української Народної Республіки майбутній провід і прибічники останньої майже одразу починають формувати виконавчу вертикаль влади, яку очолює Рада Народних Міністрів. Хоча назва республіканського уряду збігалася з назвою подібної структури УНР першої половини 1918 р., її повноваження та характер відносин з вищою політичною владою Другої Української Республіки були кардинально відмінними. Втім здавалося, що це (так само і певні правові колізії та неузгодженості) є лише тимчасовою проблемою, певною “хворобою зростання”, що неминуче буде подолана, позаяк і повстанський штаб, Директорія, мала невдовзі зникнути, передавши владу республіканському парламенту – Трудовому Конгресу України...

УДК 94(477)“192”:339.5

**УКРАЇНА В РАДЯНСЬКІЙ ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ
ДОБИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ**

Д. В. Архірейський

**(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

(закінчення, початок у № 1 (11) за 2015 р.)

30 липня 1923 р. на паритетних началах створено Російсько-польське акціонерне товариство, яке організувало торгівлю між СРСР і Польщею¹. Проте політика раз по раз втручалася у сферу економіки. Як наслідок, Польща бойкотувала сільськогосподарську виставку в Москві. Польща також стояла на перешкоді радянського транзиту до Німеччини². Намагаючись нормалізувати економічні взаємовідносини, Москва погоджувалася повернути Польщі промислове обладнання, яке було вивезено з її території у 1915 р. 3 грудня 1921 р. до 1 червня 1924 р. було передано обладнання 28 заводів. Польща вимагала також фінансової компенсації, щоправда, як вважають російські дослідники, завищеної³. Як наслідок, 25 серпня 1924 р. було укладено радянсько-польську угоду про реєвакацію та компенсацію майна, а 2 грудня того ж року СРСР виплатив Польщі 102 913 доларів⁴. СРСР все ще мав сплатити 30 млн золотих карбованців, пояснюючи затримку у виплаті відсутністю коштів у державній скарбниці. “Оскільки золотий запас поповнювався завдяки розширенню зовнішньої торгівлі, радянська сторона зазначала, що сама Польща, відмовляючись від укладення торгового договору, не дозволяє прискорити виплату цих коштів”⁵.

© Д. В. Архірейський, 2015

¹ Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние. 1918–1939 гг. – М. : Вече, 2001. – С. 118.

² Там же. – С. 119.

³ Там же.

⁴ Там же. – С. 119, 120.

⁵ Там же. – С. 120.

Саме в 1923 р. до СРСР ввезено перший американський трактор, а в 1926 р. їх було вже 26 тис.⁶

Загальнорадянський план із зовнішньої торгівлі на 1923/24 р. передбачав увезення товарів на суму 260 млн крб, вивезення – 387 млн крб., тобто передбачався в цілому активний зовнішньоторговельний баланс⁷. Очільники мріяли цей прибуток у 127 млн крб використати “на оздоровлення ... фінансів і розширення кредитів для основних галузей народного господарства”⁸. Основні статті загальнорадянського експорту на цей час становили нафта, хутро, хліб; імпорту – бавовна, вовна, сировина для промисловості.

По Україні за цим планом передбачалося вивезення – на 110 млн крб, ввезення – на понад 30 млн крб⁹. Тобто Україна мала забезпечити понад третину всього радянського експорту, натомість отримати приблизно дев'яту частину радянського імпорту. Це свідчить про явну експлуатацію українського ресурсу союзним центром. Основою українського експорту і під час голоду, і після нього був хліб, тому очільники України своє завдання у сфері зовнішньої торгівлі бачили насамперед у “правильно” організованій і реалізованій хлібо-експортній кампанії¹⁰. Активність зовнішньої торгівлі України в першому півріччі 1923 р. характеризувалася такими офіційними цифрами: ліцензій на експорт видано 18,759 млн, реалізовано 12,500 млн одиниць; на імпорт ліцензій видано 2,700 млн, реалізовано – 2,750 млн¹¹.

Зауважимо, що українські фахівці із зовнішньої торгівлі намагалися стежити за кон'юнктурою на світовому хлібному ринку, помічаючи в цей час деяке зниження світових цін. Зверталась увага на те, що в Європі був добрий урожай зернових; активно працювали експортери з Канади, США, Аргентини та Австралії; економічна та політична криза, що охопила Центральну Європу, скоротила попит на сільськогосподарську продукцію. Але перспективи радянського (а фактично українського) експорту в цілому оцінювалися позитивно з огляду на високу якість вітчизняного хліба, особливо жита, враховуючи загибель врожаю в Скандинавії, а також неякісність американського хліба, який останнім часом надходив до Європи засміченим¹². Негативними ж сторонами українського хлібного експорту вважалися: падіння цін на хліб на внутрішньому ринку, особливо в районах, які мали послужити основною базою для радянського комерційного експорту (Одеська, Донецька та Катеринославська губернії); налагодження американцями очистки свого експортного хлібу; також те, що основною частиною радянського хлібного експорту було жито, водночас у Європі більший попит був на пшеницю, ячмінь, деякі інші культури¹³.

Заслужує на увагу деяка статистична інформація про український хлібний експорт. Зокрема планувалось, що загальнорадянський хлібний експорт у 1923/24 р. становитиме 225 млн пудів, з яких понад 104 млн мала дати Україна (з них 44 млн планувалося отримати як продподаток, а інші 60 млн з лишком мали заготовити державні та

⁶ *Майский И. М.* Воспоминание советского дипломата. 1925–1945 гг. – М.: Наука, 1971. – С. 88.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1897. – Арк. 6.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк. 7.

¹³ Там само.

кооперативні організації, причому передбачалося, що 40–45 млн буде заготовлено українськими заготівельниками, а решта хліба – союзними)¹⁴. Рішення про встановлення хлібного експортного плану у 225 млн пудів приймалося на рівні Політбюро ЦК РКП(б)¹⁵.

У 1923/24 р. відновився експорт хліба (тобто до 1923 р. УСРР не мала права самостійно експортувати хліб, який повністю передавався у загальнорадянський експортний фонд). У цьому господарському році український експорт становив 20,9 % довоєнного рівня, імпорт – 10,1 %. “Цей рік дав значний актив (65,2 млн крб), що становило понад половину загальносоюзного активу (126,1 млн крб), і дуже наблизив пропорції участі українських основних величин зовнішньої торгівлі у загальносоюзних до довоєнної норми”¹⁶. У 1923/24 р. Україна збрала 848 млн пудів хліба, з яких 89 млн (у тому числі макуха й олійне насіння) пішли на експорт¹⁷.

Описуючи економічну ситуацію в Європі в середині 1920-х рр., Ж. Соколофф зазначає, що в Генуї “європейці відмовилися від надії отримати попередню вільну конвертованість грошей у золото. Проте цьому втраченому ідеалу знаходять прийнятну заміну, а саме: нова рейхмарка 1924 року, фунт стерлінгів 1925 року, франк Пуанкаре 1928 року... Відновлюються міжнародні фінансові системи. Європа, якій допомагають у цьому американські фірми (вони віддають перевагу прямим інвестиціям, а не експорту), крок за кроком відвоює свої колишні торгові позиції у світі”¹⁸. Це почало турбувати радянських керівників, адже західні країни поступово оправилися від економічної кризи, почали солідаризуватися, і навіть Німеччина, на яку “Кремль переважно робив ставку, відтепер використовує “радянську карту” лише для більш успішного торгу з іншими західними країнами”¹⁹. Це змушувало Москву активізувати свою зовнішню політику. Як наслідок, 1 лютого 1924 р. встановлено дипломатичні відносини між СРСР та лейбористською Великобританією²⁰. Вже 7 лютого на встановлення дипломатичних відносин між СРСР та Італією погодився Б. Муссоліні²¹; 25 лютого відбулось встановлення дипломатичних відносин між СРСР та Австрією, 8 березня – між СРСР і Грецією, 10 березня – з Норвегією, 18 березня – зі Швецією²².

Після визнання СРСР Англією, Італією та іншими країнами дещо змінилися й польсько-радянські відносини. 24 квітня 1924 р. Польща підписала із СРСР угоду про пряме залізничне сполучення. 18 липня того ж року підписано консульську конвенцію (щоправда, ратифікована конвенція була лише в березні 1926 р.). 31 липня 1924 р. остаточно узгоджено лінію кордону між даними державами²³.

¹⁴ Там само. – Арк. 8.

¹⁵ Там само. – Арк. 10.

¹⁶ Там само. – Спр. 2302. – Арк. 3.

¹⁷ Там само. – Арк. 17.

¹⁸ Соколофф Ж. Бедная держава. История России с 1815 года до наших дней / пер. с франц. Н. Ю. Паниной. – 2-е изд. – М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2008. – С. 339.

¹⁹ Там же. – С. 340.

²⁰ Майский И. М. Воспоминание советского дипломата. – С. 14.

²¹ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР: хронол. справ. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 250; Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 332.

²² Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 251.

²³ Мельтюхов М. Советско-польские войны. – С. 121.

Парад дипломатичних визнань СРСР продовжився – 31 травня 1924 р. це зробив Китай, 18 червня – Данія, 4 серпня 1924 р. – Мексика²⁴.

8 серпня 1924 р. підписано новий торговий договір з Великобританією, проте ця угода не була ратифікована, позаяк в Британії до влади наприкінці 1924 р. прийшли консерватори. “У 1926–1927 рр. радянсько-британські відносини продовжували погіршуватися”²⁵. Дипломатичні відносини між СРСР і Великобританією відновлено тільки в жовтні 1929 р.

Дипломатичні відносини між СРСР і Францією встановлено 28 жовтня 1924 р.²⁶ Це стало можливим після перемоги на травневих виборах у Франції лівих партій, однак протягом 1925–1927 рр. між країнами тривали суперечки навколо царських боргів, які не дали результатів і ускладнили відносини. Також СРСР був незадоволений політичною допомогою, яку Франція надавала Польщі та Румунії²⁷.

10 січня 1925 р. відбулось устанавлення дипломатичних відносин між СРСР та Японією²⁸.

На січень 1925 р. СРСР мав дипломатичні відносини з 21 державою. “Від тимчасових торгових угод, що уклалися в 1921–1922 рр., – констатують Ш. Мунчаєв і В. Устинов, – Радянський Союз переходить до довгострокових договорів. У 1925 р. СРСР торгував з усіма країнами Європи. Успішно розвивалися торгові відносини і з країнами Сходу: Туреччиною, Іраном, Афганістаном та іншими”²⁹.

12 жовтня 1925 р. укладено економічну угоду між СРСР і Німеччиною. Як вважають Г. Хільгер та А. Мейєр, німецький бізнес, домовляючись із СРСР, значно прорахувався: по-перше, “надія, що поступово інтеграція Росії у світову економіку зробить монополію на зовнішню торгівлю більш гнучкою і зговірливою у вжитку, не здійснилася”, по-друге, частка німецького експорту до СРСР у другій половині 1920-х рр. ледь зросла (з 2,9 % у 1925 р. до 3,3 % у 1928 р.)³⁰.

У 1924 р. проблема транспортних перевезень у контексті подальшого розвитку радянської зовнішньої торгівлі залишалася такою ж актуальною, як і на початку 1920-х рр. Для відродження вітчизняного торгового флоту було створено Товариство сприяння розвитку торгового флоту СРСР. Організаційне бюро цього Товариства очолив нарком зовнішньої торгівлі СРСР Л. Красін, почесними членами його були такі відомі більшовики, як М. Калінін, Л. Троцький, Г. Чичерін, Л. Каменєв, О. Риков, Я. Рудзутак, А. Лежава. Оргбюро у жовтні 1924 р. підготувало лист керівникам тих відомств, які стосувалися сфери зовнішньої торгівлі, а також керівникам окремих радянських республік. Автори листа зауважували, що до революції 74 % російського експорту й імпорту перевозилися морем, за радянської ж влади, враховуючи політичні проблеми на західному

²⁴ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 252, 253.

²⁵ Верт Н. История Радянської держави. 1900–1991 : навч. посіб. ; пер. з фр. – Рівне : Вертекс, 2001. – С. 235.

²⁶ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 254; Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 332.

²⁷ Верт Н. История Радянської держави. – С. 236.

²⁸ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 255.

²⁹ Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История Советского государства : учеб. [для студ. высш. учеб. завед.]. – М. : Издательство НОРМА, 2002. – С. 273, 275.

³⁰ Хильгер Г., Мейер А. Россия и Германия. Союзники или враги? / пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 226.

сухопутному кордоні, значення морських перевезень тільки зросло³¹. Але СРСР після революції був фактично позбавлений власного флоту. Активізація зовнішньої торгівлі у переході до непу змушувала фрахтувати іноземні судна, що було дорого для економічно знесиленої країни. Фахівці НКЗТ вважали, що на фрахт щорічно витрачається від 120 до 140 млн крб, та економічно обґрунтовували необхідність мати власний флот, мовляв, на фрахт витрачаються прибутки від експорту, а свій флот дозволить економити ці кошти. Товариство сприяння розвитку торгового флоту СРСР замислювалось як напівгромадська-напівдержавна організація, що мала розрекламувати цю ідею серед населення з метою отримання пожертв на суднобудування. Передбачалося організувати територіальні філії Товариства – так звані обласні бюро – “в кожній Союзній Республіці, які й мають розкинути мережу місцевих Бюро в губерніях і повітових містах, а також волостях”³². Розраховували й на Україну, яка була морською республікою. У листі Красіна секретарю ЦК КП(б)У Е. Квірінгу від 1 листопада 1924 р. оцінювалися промислові можливості УСРР у справі відродження радянського морського торгового флоту³³.

Активізація на початку непу зовнішньої торгівлі об’єктивно вела до більшої інтеграції у світове господарство. З’явилась необхідність у пропуску транзитних вантажів через радянську територію. НКЗТ СРСР пропонував поділити транзитні шляхи через СРСР на дві основні групи: до східних країн, які не мали доступу до світового ринку, крім як через радянську територію (тобто шляхи, які з’єднували Західну Європу з Персією, Афганістаном, Західним Китаєм, Монголією), та до східних країн, які мали й інші зв’язки із зовнішнім світом (Туреччина, Маньчжурія)³⁴. Як зазначалося в одній пояснювальній записці з цього питання, “з погляду економічних інтересів СРСР шляхи першої групи необхідно визнати закритими для транзиту іноземних товарів, що конкурують з продукцією промисловості СРСР”. Але “шляхи до Туреччини та Маньчжурії мають менше значення і можуть бути визначені як відкриті (для транзиту)”³⁵. Таким чином, НКЗТ пропонував визнати відкритими для транзиту, такі шляхи: західний радянський кордон – Маньчжурія та Японія; західний кордон – чорноморські порти – Туреччина³⁶.

НКЗТ передбачав, що вже на найближчих переговорах з Німеччиною постане питання про транзитне перевезення німецьких вантажів територією СРСР. Отже, Наркомат пропонував поставити Німеччину перед фактом, законодавчо врегулювавши всі необхідні нюанси заздалегідь. Після узгодження всіх важливих нюансів 8 січня 1925 р. Уряд СРСР прийняв постанову “Про транзит іноземних товарів через територію Союзу РСР”³⁷.

³¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1897. – Арк. 1.

³² Там само. – Арк. 2 зв.

³³ Там само. – Арк. 5.

³⁴ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. Р-5446. – Оп. 5 а. – Спр. 321. – Арк. 5.

³⁵ Там само. – Арк. 5, 6.

³⁶ Там само. – Арк. 6.

³⁷ О транзите иностранных товаров через территорию Союза ССР [Электронный ресурс]; Постановление СНК СССР от 08.01.1925 г. // Документы СССР // Lawmix. Актуальная правовая информация – Режим доступа : http://www.lawmix.ru/docs_cccp.php?id=7076

Навіть після затвердження Конституції СРСР УСРР зберігала деякий час право на власну зовнішню торгівлю. Так, 21 серпня 1924 р. створено Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту та експорту продуктів птахівництва (Кооптах). Воно проіснувало до січня 1931 р.³⁸ 21 листопада 1924 р. створено Українсько-Східну торгову палату, яка мала забезпечувати економічні зв'язки з країнами Близького Сходу³⁹. Втім, у контексті централізаторської політики Москви у сфері зовнішньої економіки в 1923–1924 рр. ця палата особливих перспектив не мала. Слід звернути увагу на дату створення торгові палати, що свідчить про спроби українського керівництва навіть після створення СРСР претендувати на якусь свою, напівавтономну зовнішню торгівлю, користуючись тими економічними перевагами, що давала нова економічна політика.

У другій половині 1924 р. український імпорт “порівняно з першою зріс на 66 %, що було зумовлено значним збільшенням селянського попиту на сільськогосподарські машини і споживчі товари у зв'язку із сприятливими перспективами нового врожаю”⁴⁰. У 1924/25 р. зовнішньоторговий оборот України значно зріс, проте знизився темп цього зростання, як вважалося, через стрімке збільшення імпорту з одночасним падінням рівня експорту, інакше кажучи, через пасивний баланс зовнішньої торгівлі⁴¹. “Значна зміна у бік відхилення від довоєнних пропозицій проявилася і в частках участі українського експорту, імпорту й оборотів (відповідно) у союзних”⁴². Вважалося, що на розміри експорту вплинув неврожай 1924 р. Водночас “інтенсивний процес відновлення промисловості пов'язаний був зі зростанням ввезення сировини, напівфабрикатів тощо”. Неврожай вплинув на рівень цін на внутрішньому ринку споживчих товарів, що, своєю чергою, посилювало відповідний імпорт. Неврожай вплинув також на номенклатуру українського експорту. Якщо в 1923/1924 рр. вивезення хліба становило 89,1 % усього експорту, то в 1924/25 – лише 49 %⁴³. Натомість збільшилося вивезення продуктів тваринництва, птахівництва, продукції добувної промисловості, що, мовляв, свідчило про поступове відновлення зазначених галузей.

У 1924/25 р. питома вага України в загальнорадянському імпорті зросла в два з половиною рази порівняно 1923/23 р.: з 5,3 до 14,3 % (навіть до війни ця частка становила лише 11,5 % загальноімперського імпорту)⁴⁴. Найінтенсивніше частка українського імпорту в загальнорадянському зростала в 1923–1925 рр.

Визначаючи напрямки українського експорту в першій половині 1920-х рр., зазначимо, що найактивнішими споживачами української продукції були Німеччина та Англія. Зокрема, Німеччина закупила в 1922/23 р. 62,9 % українського експорту; в 1923/24 – 42,5; в 1924/25 – лише 28,2 %. До другої половини 1924 р. Німеччина посідала перше місце серед країн українського експорту, а в 1924/25 р. цю позицію посіла Англія, яка в 1922/23 р. ввезла лише 1,7 % українського експорту, в 1923/24 – вже 6 %, а в 1924/25 – понад 29,4 %. Кожна з інших країн у 1924/25 р. не досягла і 10 %. У 1925/26 р. Англія ввезла 26,9 % українського експорту; Німеччина – 18; Італія – 7,4; Франція – 6,8 %⁴⁵.

³⁸ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 253.

³⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1897. – Арк. 26.

⁴⁰ Там само. – Спр. 2302. – Арк. 7.

⁴¹ Там само. – Арк. 3.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. – Арк. 7.

⁴⁵ Там само. – Арк. 14, 15.

Оцінюючи перспективи українського експорту, тогочасні фахівці вважали, що проблема його розвитку “щільно пов’язана з проблемою його індустріалізації, покращанням якості товарів, що експортуються, зниженням накладних витрат, досягненням рентабельності експорту. Затримка у розвитку імпорту відбувається переважно через відсутність достатніх коштів у промисловості за наявності величезної потреби у ввезенні обладнання”⁴⁶.

Аналізуючи напрямки українського імпорту, представники зовнішньоторговельного відомства УСРР визнавали, що до 1923/24 р. вони мали здебільшого випадковий характер. У 1922/23 р. 41,5 % товарів було ввезено з Польщі (або через Польщу як польські товари), поки з іншими країнами економічні зв’язки тільки налагоджувалися. У 1923/24 р. Німеччина експортувала до України 31 % товарів; Англія – 26,3; Польща – вже тільки 8,6 %. У 1924/25 р. Україна імпортувала з Англії 28,1 % товарів; з Німеччини – 18,1; зі США – 16,6 (переважно через зростання ввезення тракторів); з Голландії – 11,5 (імпортувався переважно цукор, очевидно, колоніальний); із Франції – лише 0,2 %. У наступному 1925/26 господарському році список імпортерів України мав такий вигляд: Англія – 24,3 %; Німеччина – 17,3; США – 13,3; Італія – 9,1; Туреччина – 8; Чехословаччина – 7,3; Польща – 6; Австрія – 5,7; Франція – 3,2 %⁴⁷.

Із середини 1920-х рр. перспектива зовнішньої торгівлі була прямо пов’язана із перспективою розвитку радянської економіки як такої.

Л. Троцький у 1925 р., як зазначили М. Горинов і С. Цакунов, “звертаючи увагу на те, що в дореволюційній Росії майже 2/3 промислового обладнання ввозилося з-за кордону, ... вважав за доцільне найближчими роками за рахунок власного виробництва задовольняти не більше 2/5–1/2 попиту на нього; решту попиту задовольняти за рахунок імпорту”⁴⁸. Водночас Троцький наполягав на інтеграції радянського господарства у світовий ринок, хоча й розумів деякі негативні наслідки цього (вплив ринкових коливань, загроза розриву зв’язків у випадку війни, блокади тощо). “Але, по-перше, – зазначав він, – чим різноманітнішими будуть наші міжнародні господарські зв’язки, тим важче буде розірвати їх і нашим можливим ворогам. А по-друге, якщо це все ж таки відбудеться, ми виявимося набагато сильнішими, ніж були б за замкнутого і тому уповільненого розвитку”⁴⁹.

На внутрішньому ринку Л. Троцький пропонував підтримувати баланс за допомогою товарної інтервенції. Збільшення ж імпорту мало відбутися, на його думку, за умов збільшення експорту. Аби збільшити експорт хліба, він відстоював необхідність розвитку фермерського господарства, тим самим відкидаючи в 1925 р. воєнно-комуністичне ставлення до села. Але вже в 1926 р. він радикально змінив свої погляди на цю проблему. Деякі історики схильні пояснити це тим, що восени 1925 р. “не виправдалися очікування на отримання державою від селянських господарств значної кількості хліба”⁵⁰. У своїх теперішніх поглядах Троцький приєднався до Г. Зінов’єва та Л. Каменєва. Вони вважали, що партія послабила регулювальний вплив на село (послабила

⁴⁶ Там само. – Арк. 16.

⁴⁷ Там само. – Арк. 15.

⁴⁸ *Горинов М. М., Цакунов С. В.* 20-е годы: становление и развитие новой экономической политики // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М. : Политиздат, 1991. – С. 153.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. – С. 154.

податки та адміністративний примус). У результаті село почало працювати на запас, а не повезло хліб на ринок. Отже, хліба було менше, ніж його запланували. Було порушено експортно-імпортний план і, як наслідок, усі інші промислово-господарські плани. Селянин “регульнув” місто⁵¹.

Таке трактування ситуації та негативного впливу селянина-власника на державні зовнішньоторговельні плани дуже скоро буде прийнято Сталіним і стане основою зовсім іншої політики влади стосовно села і селян.

А українська зовнішня торгівля середини 1920-х рр., як і в попередній період, базувалася переважно на експорті зерна. Український хліб у цей час продавався до Італії, Франції, Англії, країн Балтії⁵². У 1925 р. було помічено, що темпи вивезення української сировини і товарів за кордон стали вищими, ніж темпи їх реалізації. Відзначалося затоварювання закордонних складів. Фахівці пояснювали ситуацію розбіжністю у світових і внутрішніх цінах: світові ціни на сировину за останній рік знизилися, внутрішні – зросли⁵³. Експортний план УСРР на 1925/26 р., затверджений НКЗТ СРСР, становив 138,6 млн крб, з яких 68 млн відводилося на експорт хлібних культур, 70,6 млн – на інші товари, в тому числі 14 млн на цукор⁵⁴.

У 1924–1926 рр. зернові продовжували становити важливу частину українського експорту. В 1924/25 господарському році Україна збрала рекордні після війни 1,049 млрд пудів хліба. У 1925/26 р. також розраховували на значний врожай зернових. Українські урядовці вважали, що добрий урожай хліба по СРСР зменшить кількість вивезення хліба з України в інші республіки. Вони думали, що передадуть державі не більше 40 млн пудів, проте на 15 квітня 1926 р. “на північ” уже було вивезено незапланованих 65 млн пудів⁵⁵. Отже, вкрай позитивно оцінюючи майбутній урожай як в Україні, так і в усьому СРСР, українські керівники планували направити для експорту (через чорноморські порти) 168 млн пудів хліба⁵⁶. Проте, як з’ясувалося, експортний план 1925/26 р. під тиском об’єктивних обставин мав бути підкорегований. По-перше, через дощі (це офіційна версія. – Д. А.) врожай не дорахувався 69 млн пудів. По-друге, не врахували деякі внутрішні особливості ринку, зокрема дефіцит споживчих і промислових товарів для села, через що селяни-виробники хліба не поспішали продавати зібраний урожай. По-третє, українські плановики не передбачили зростання попиту на хліб усередині СРСР. Таким чином, від мрії експортувати в цьому році 168 млн пудів хліба змушені були відмовитися⁵⁷.

Значну частку українського експорту становила м’ясна продукція. Слід зазначити, що на середину 1920-х рр. поголів’я худоби в Україні навіть перебільшувало дореволюційні показники: якщо в 1916 р. чисельність “українського стада” становила 23,895 млн голів, то в 1924 – 25,391 млн голів, а в 1925 – 25,061 млн голів, у тому числі 7,977 млн голів великої рогатої худоби; 9,354 млн овець; 3,620 млн свиней (деяке скорочення поголів’я худоби в 1925 р. пояснювалося недородом кормів)⁵⁸. Фахівці звер-

⁵¹ Там же. – С. 158.

⁵² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2302. – Арк. 22.

⁵³ Там само. – Арк. 12, 13.

⁵⁴ Там само. – Арк. 9.

⁵⁵ Там само. – Арк. 17.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – Арк. 23.

тали увагу і на покращання якості худоби. Отже, перспектива м'ясного експорту оцінювалася не менш позитивно, ніж хлібного. Вважалося можливим заготовити для експорту до 2,3 млн пудів м'яса⁵⁹. Українські фахівці місце України в загальнорадянському м'ясному експорті оцінювали в цілому позитивно. Виходячи з того, що радянська м'ясна продукція вивозилася переважно в країни Середземномор'я (Італія, Франція, Греція, Туреччина, Єгипет, Мальта), вважалося, що "Україна має значні переваги щодо завоювання цих ринків, ніж інші райони СРСР"⁶⁰. Фактично Україна пропонувала свою м'ясну продукцію як основу відповідного радянського експорту.

Доповідь Народного комісаріату зовнішньої та внутрішньої торгівлі УСРР про власну діяльність протягом 1921–1926 рр., підготовлена для ЦК КП(б)У, констатувала, що в 1925/26 р. експорт був збитковим, що негативно відбивалося на всій зовнішній торгівлі України. Рентабельним виявився лише продаж за кордон марганцевої руди та хутра, всі інші статті експорту мали рівень збитків від 8 до 30 %⁶¹.

Які організації брали участь у зовнішній торгівлі в середині 1920-х рр. від імені УСРР? До першої категорії входили торгові організації, які мали самостійний вихід на зовнішній ринок. До них належали кооперативні організації Укркооп, який діяв від Вукоспілки (Всеукраїнської спілки споживчих кооперативних організацій), Сільгосподар, Український банк тощо. Другу категорію становили торговельні організації, які не мали самостійного виходу на зовнішній ринок, але могли діяти через закордонні торгпредства. До таких організацій зараховували Держторг УСРР, Укрмедторг, ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління). До третьої групи входили змішані товариства, що мали в Україні свої представництва і діяли за директивами власних правлінь, які розташовувались у Москві або за кордоном⁶².

Зовнішню торгівлю УСРР у середині 1920-х рр. фінансували лише два республіканські банки – Державний і Зовнішбанк⁶³. "Через об'єктивні причини побудова зовнішньоторговельного балансу як Союзу РСР, так і (Української) республіки базується на експорті, який і слугує головним джерелом для здійснення імпорту, а закордонні кредити з імпорту відіграють роль лише деякого зниження потреб у внутрішніх кредитах для експорту. Тому стосовно забезпечення коштами та кредитами зовнішньоторговельних операцій центр тяжіння перебуває у (сфері) здійснення експорту"⁶⁴.

У 1925 р. у всьому СРСР очікували на добрий урожай зернових, а отже, планували зниження ціни на хліб, зростання експорту, імпорту сировини та промислового обладнання. На цьому базувалися грандіозні плани індустріалізації. "Проте хлібофуражний баланс було розраховано неправильно. Органи планування не врахували ту обставину, що після попереднього року, що був неврожайним, селянство в теперішній урожайний рік значну частину хліба відкладе про запас, на випадок неврожаю, а не повезе його на ринок"⁶⁵. Саме з цією ситуацією були пов'язані зміни поглядів Л. Троцького.

Як імпортно-експортні операції впливали на тодішню внутрішню ситуацію в країні? Брак бюджетних коштів і нестаток експорту впливали на зменшення імпорту,

⁵⁹ Там само. – Арк. 24.

⁶⁰ Там само. – Арк. 29.

⁶¹ Там само. – Арк. 40.

⁶² Там само. – Арк. 31.

⁶³ Там само. – Арк. 46.

⁶⁴ Там само. – Арк. 40.

⁶⁵ Горинев М. М., Цакунов С. В. 20-е годы. – С. 159.

що, своєю чергою, знижувало загальне фінансування, капіталовкладення і призводило до заморожування промислового будівництва. Робітники припиняли працювати, проте отримували платню, що впливало на зростання попиту на товари, в тому числі продовольство, а отже, призводило до зростання цін на продукти і, як наслідок, давало можливість селянам нажитися на ринку. Таким чином, і в робітників, і в селян з'являвся надлишок грошей, але через застій промисловості утворювався дефіцит промислових товарів, тобто “товарний голод”⁶⁶. Такими були офіційні пояснення.

Таким чином, на думку багатьох дослідників, з 1926 р. постала гостра дилема: “або інтеграція у світове господарство з усіма наслідками, що витікають звідси, або збільшення капіталовкладень у важку промисловість”⁶⁷. Як відомо, на XIV з'їзді правлячої партії “було взято курс на забезпечення в СРСР економічної самостійності на основі індустріалізації країни, розвитку виробництва засобів виробництва, в тому числі вітчизняного машинобудування, на створення резервів для економічного маневрування. Отже, у підкресленні ролі промисловості нібито виявлявся збіг з позицією “лівих”. Проте іншим був підхід до села. Як і раніше, розглядаючи селянський ринок як основний стимул та умову розгортання промисловості, більшість визнавала головним напрямом аграрної політики партії розвиток сільськогосподарського виробництва переважно на основі піднесення індивідуального бідняцько-середняцького господарства, стимулювання товарно-грошових відносин, кооперування не виробництва, а обігу (постачальні, збутові селянські кооперативи)”⁶⁸. Як бачимо, наприкінці 1920-х рр. так звана більшість радикально змінила свої погляди на аграрну політику і значення селянського господарства для створення фінансових фондів для індустріалізації.

За даними Г. Ханіна, “відновлення народного господарства не завершилось не тільки в 1925 р., але й у 1928 р. Партійно-державне керівництво, перебільшивши масштаби відновлення економіки, вже в 1925 р. визнало можливим виділити значні суми на нове капітальне будівництво”. Водночас “друга половина 1925 р. тривала в умовах значних господарських ускладнень. Перші місяці хлібозаготівельної кампанії показали, що замість очікуваних 780 млн пудів зерна навряд чи вдасться в 1924/25 господарському році заготовити 600 млн (спочатку взагалі очікували 1 млрд). Довелось скорочувати експорт, а отже, й імпорт обладнання програми промислового розвитку. Загострився “товарний голод”. Зросли ціни”⁶⁹.

Західні дослідники чіткіші й виразніші в описі економічної ситуації середини 1920-х рр. у СРСР. П. Тібо, зокрема, зазначав, що “...вже у 1925 році було відзначено зростання інфляції, що стало наслідком надто швидкого збільшення обсягів імпорту (його необхідно було скорочувати, тоді як старіння обладнання вимагало, навпаки, серйозного збільшення закупівель). Доля непу була вирішена”⁷⁰. Радянський промисловий потенціал 1925–1926 рр. поступався своїм рівнем не тільки 1913 р., але навіть 1922 р. Промисловість потребувала інвестицій, потерпаючи від перевантаження. Після “кризи ножиць” настала черга споживчого голоду на внутрішньому ринку. Не маючи можливості отримати додаткові капітали, влада прораховувала варіанти, як взяти ці гроші не

⁶⁶ Там же. – С. 160.

⁶⁷ Там же. – С. 163.

⁶⁸ Там же. – С. 161.

⁶⁹ Там же. – С. 152.

⁷⁰ Тібо П. Эпоха диктатур / пер. с фр. Е. Клоковой. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1998. – С. 86.

в обмін за товари, тим більше, що на значні групи товарів у контексті подолання “кризи ножиць” було знижено ціни. Про промисловий імпорт навіть і не мріяли. Як вважає Ж. Соколофф, “поєднання інвестиційної спраги із споживчим голодом створює серйозну макроекономічну проблему. Завдяки будівництву нових заводів мають з’явитися робочі місця, а бюджет городян – ще більше поповнитись готівковими коштами. Проте це нескоро приведе до зростання пропозиції споживчих товарів. (Були) всі підстави побоюватися, що збільшення інвестицій лише посилить товарний голод! У такому випадку, чи треба робити наголос на першочерговому розвитку промисловості чи, навпаки, намагатися відновити рівновагу на ринку? Це питання стає предметом широкої дискусії, в яку залучені в середині 1920-х рр. кращі представники радянської економічної науки”⁷¹.

Подібні й оцінки Н. Верта: “У 1926 р. кількість зерна для продажу на внутрішньому ринку була в два рази меншою, ніж у 1913 р. Мало того, що країна, яка в 1905–1914 рр. експортувала в середньому 11 млн т зерна на рік, більше його не продавала, але тепер кожного року поставало питання про постачання міст, оскільки селяни наполегливо не хотіли торгувати з державою і тим самим сильно гальмували розвиток усієї економіки”⁷².

На тлі погіршення економічної ситуації всередині СРСР деякі зрушення відбулись у відносинах з Англією: “... у 1925–1926 рр. англо-радянська торгівля досягла дуже великого розмаху, банкіри почали серйозно думати про її кредитування. Особливо велику сенсацію викликало рішення відомого Мідленд-банка ... надати 10 млн фунтів для кредиту фірмам, які торгували з СРСР. Угода між Мідленд-банком і радянським торгпредством у Лондоні мала бути підписана 11 травня 1927 р.”⁷³ Проте поліцейський рейд у приміщення Аркосу (Всеросійського кооперативного товариства) та торгпредства СРСР 12 травня зірвав цю угоду.

Щоправда, водночас поліпшилися відносини з Німеччиною. 12 жовтня 1925 р., як уже зазначалося, підписано торговий договір з Німеччиною, за яким СРСР виділявся кредит⁷⁴. А у квітні 1926 р. у Берліні в дусі Рапалло було укладено нову угоду про дружбу і взаємний нейтралітет між Німеччиною та СРСР: “Після цього радянський уряд припинив спроби дестабілізувати становище в Німеччині й пішов на широке розгортання зв’язків по економічній і військовій лінії”⁷⁵. На думку Н. Верта, “до 1934 р. Раппальський договір ... залишався найважливішою із міжнародних угод, підписаних радянським керівництвом”⁷⁶. Важко не погодитися, враховуючи зовнішньополітичний контекст другої половини 1920-х рр. для СРСР. У 1927–1928 рр. на Німеччину доводилося 30 % зовнішньоторговельних оборотів СРСР⁷⁷. Тодішні німецькі політики та комерсанти, вочевидь, діяли відповідно до позиції родини фабрикантів Тіссенів:

⁷¹ Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 342.

⁷² Верт Н. Історія Радянської держави. – С. 154.

⁷³ Майский И. М. Воспоминание советского дипломата. – С. 100.

⁷⁴ Мельтюхов М. Советско-польские войны. – С. 123.

⁷⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К. : Основи, 1996. – С. 165.

⁷⁶ Верт Н. Історія Радянської держави. – С. 233.

⁷⁷ Там само. – С. 235.

“... Забезпечення задовільного експорту Німеччини було б єдиним міцним базисом добробуту країни”⁷⁸.

Якись надії щодо перспектив зовнішньої торгівлі СРСР подавали також укладена в 1924 р. митна конвенція з Італією, у 1926 р. – з Грецією, а також договір 1926 р. з Норвегією.

Історики, як і фахівці-економісти, відзначають пряму залежність тодішнього радянського імпорту від експорту. Залучивши статистичні дані з імпортно-експортних операцій СРСР того часу, можемо побачити таку картину: в 1924/25 і 1925/26 господарських роках радянська держава експортувала відповідно 6,2 і 7,9 млн т вантажів вартістю 2,014 та 2,451 млн крб. (у цінах на 1950 р.); водночас імпортувала 1,8 та 1,5 млн т вартістю відповідно 2,521 та 2,636 млн крб⁷⁹. Як бачимо, імпортні вантажі були ціннішими за експортні (хоча значно поступалися за ваговими категоріями), а їх вартість не покривалася сумами, які СРСР отримував від реалізації свого експорту. Висновки було зроблено, і вже в 1926/27 господарському році на 9,6 млн т експорту вартістю у 2,812 млн крб. припадало 2 млн т імпорту вартістю у 2,487 млн крб.⁸⁰ Є всі підстави вважати, що керівництву СРСР хотілося б зберегти цю тенденцію, але ситуація на внутрішньому ринку цьому не сприяла.

Незважаючи на вищеописані проблеми в СРСР у цілому, УСРР намагалася розвивати свою зовнішню торгівлю, хоча і в надто важких умовах. Для раціоналізації, зменшення накладних витрат з імпортних операцій і, вочевидь, для чіткішого і гарантованішого контролю над галуззю 20 листопада 1926 р. створено головну імпортну контору УСРР (Укрімпорт), яка діяла при Держторзі республіки. Її центральний офіс розташовувався в Харкові, а в Одесі, Дніпропетровську та Києві діяли відділення⁸¹. Укрімпорт мав завершити всі імпортні операції, розпочаті Укртехімпортом та Укрторгімпортом. У Москві в цей час розпочали свою діяльність Хімімпорт, Металоімпорт тощо. У СРСР створювалися імпортні товариства, які мали забезпечувати трести союзного значення необхідною сировиною та спеціальним обладнанням. Проте держава подбала, аби статуту цих товариств не передбачали їх монополію щодо того чи іншого різновиду імпорту. На Держторг УСРР, як і на подібні інституції інших союзних республік, Москва покладала завдання обслуговувати імпортні потреби всієї промисловості республіки, комунальних господарств, автотранспорту УСРР. Крім того, Держторгу УСРР “надавалося право обслуговувати й трести союзного значення на засадах вільної конкуренції з організованими новими імпортними товариствами”⁸².

Проте, на думку урядовців України, умови вільної конкуренції порушувалися московськими відомствами, які проводили свою роботу “не на чисто комерційних засадах, а використовуючи іноді методи адміністративного тиску з боку ... головних управлінь ВРНГ (СРСР)”⁸³.

⁷⁸ *Тиссен Ф. Я* Заплатил Гитлеру. Исповедь немецкого магната. 1939–1945 / пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 136.

⁷⁹ Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. Стат. обзор. – М. : Внешторгиздат, 1960. – С. 13.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2518. – Арк. 24 зв.

⁸² Там само. – Арк. 24.

⁸³ Там само.

У даному випадку йдеться не просто про московський політичний чи економічний егоїзм, спостерігається цікава тенденція, пов'язана з відмінностями тлумачення принципу державної монополії зовнішньої торгівлі. Союзні відомства, безумовно, розуміли монополію як своє право контролювати всю галузь цілком і повністю. А ось думка представників Укрімпорту (отже, й певної частини українських урядовців того часу): “Прагнення регулівних органів промисловості створити для акціонерних товариств фактичну монополію шляхом заходів примусу явно порушує директиви Уряду. Ми хотіли б підкреслити, що жодному із заново створених імпортерів товариств ніяких монопольних прав не надано. Монополія на зовнішньому ринку необхідна задля інтересів єдності наших виступів за кордоном, створення ж монополії для якоїсь імпортерської організації всередині країни, безумовно, шкідливе. Імпортерна робота всередині СРСР може здійснюватися зовнішньоторговельними організаціями, в тому числі держорганами та акціонерними товариствами лише на основах здорового змагання. Будь-який утримувач ліцензії (трест, завод тощо) має право розпорядитися нею на свій розсуд і здійснювати реалізацію своїх імпортерських замовлень через ту чи іншу імпортерську організацію, робота з якою йому найбільш вигідна у комерційному плані”⁸⁴.

У часи непу склалася практика, відповідно до якої частина промисловості України прямо підпорядковувалася Москві, а інша частина контролювалася республіканською владою. Працюючи на внутрішній ринок СРСР, на загальнорадянські товари і ресурсні фонди, народне господарство України цілком у дусі курсу непу мало можливість зв'язуватися із зовнішніми ринками. Нехай зовнішньоторговельні операції України відбувалися під загальним контролем Москви, відтінок самостійності вони все ж таки мали. У контексті такої роздвоєності тогочасної української економіки нерідкими були випадки втручання союзних відомств у сферу діяльності підконтрольних Харкову галузей, включно із зовнішньою торгівлею. Як приклад, у січні 1927 р. на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича надійшла скарга від Акціонерного товариства торгівлі хлібними та сільськогосподарськими продуктами “Хлібопродукт”: “Вважаємо за доцільне повідомити Вам, що в липні, серпні та вересні (1926 р.) Наркомторг (УСРР) змушував нас відправляти хліб на північ із збитком для (українського) експорту. Ми були змушені, з відома Укрнаркомторгу, відвантажувати пшеницю з (чорноморських) портів на Урал. На наше прохання дозволити нам хліб, що перебував у портах, відвантажувати на експорт понад дані нам плани особисто т. Чернов (наркомторг УСРР. – Д. А.) відмовив, звинувативши в тому, що ми, у гонитві за великими прибутками, діємо проти політики Радянської влади в сенсі необхідності повного забезпечення внутрішнього ринку. Звинувачувати нас після цього в тому, що ми не виконаємо річний план експорту, принаймні необґрунтовано. Укрнаркомторг оголошує нас основною експортерською організацією і водночас: 1) змушує нас на 37 (залізничних) станціях України здавати на млини Укрхлібу не тільки неекспортерську продукцію, але й експортерську і навіть високоякісну; 2) закриває наші пункти в Одесі, Херсоні тощо; 3) дезорганізує наш апарат низкою заходів (арешти периферійних працівників, звільнення з роботи) переважно у портових районах та 4) відкриває ... у портових районах і портах України нові пункти Укрхлібу, організації, що майже реалізувала свій річний експортерський план...”⁸⁵.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. – Арк. 2 зв., 3.

Як бачимо, тодішній Укрнаркомторг, повністю підпорядковуючись Наркомторгу СРСР, по суті в ручному режимі управляв галуззю, керуючись не стільки чітким плановим приписом, скільки політично-відомчою доцільністю. Якщо конкуренція й існувала, то не ринкова, а скоріше суто радянська, організаційно-відомча. Каганович, ставленик Москви, навряд чи був підходящою кандидатурою для захисту економічних інтересів УСРР. В історію України він увійшов скоріше як діяч, що ігнорував ці інтереси на користь союзного центру.

Наприкінці 1926 р. Держторг УСРР мав свої представництва в Берліні, Парижі, Лондоні, Відні, Варшаві, Празі, Римі, Ризі. Директор Укрімпорту Цукерман вважав, що зовнішньоторговельне відомство України за попередній час накопичило чималий досвід у сфері імпортової діяльності, освоїло необхідні технології та методи роботи, мало сталі зв'язки з вітчизняними та іноземними комерційними, промисловими, транспортними, фінансовими організаціями та установами, навчилося враховувати світову товарну і цінову кон'юнктуру, нарешті, мало компетентні, досвідчені кадри працівників⁸⁶.

Експортний план України на другу половину 1927/28 р. оцінювався у 69,837 млн крб (щоправда, без урахування хлібу, олії та цукру). У другій половині 1926/27 р. оцінювався у 46,006 млн крб. У першій половині 1927/28 р. український експорт оцінено на суму 31,550 млн крб., а в першій половині 1926/27 р. – 20,914 млн крб⁸⁷.

Розглянемо порівняльну таблицю експорту України за видами продукції в карбованцях (за першу половину господарського року)⁸⁸.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця експорту України за видами продукції, крб.

Найменування продукції	1926/27 р.	1927/28 р.
Продукти рільництва, садівництва, городництва (без урахування злакових)	1 372 200	5 285 500
Продукти тваринництва і птахівництва	7 554 900	14 689 800
Продукти полювання і рибальства	974 800	1 186 100
Лісоматеріали	398 700	985 200
Продукти гірничої промисловості	7 487 400	3 709 900
Продукти харчосмакової промисловості	323 800	2 460 200
Продукти інших галузей промисловості	12 711 100	2 889 600
Інші товари	81 500	346 200
Усього	20 914 000	31 550 500

⁸⁶ Там само. – Арк. 24 зв.

⁸⁷ Там само. – Спр. 2794. – Арк. 2.

⁸⁸ Там само.

За таблицею можна зробити цікаві висновки: якщо сума експортної сільськогосподарської та промислової продукції за рік збільшилася подекуди в кілька разів, то сума експорту продукції гірничої промисловості, тобто насамперед вугілля та різноманітних руд, скоротилась удвічі. Видобуток вугілля в Донбасі явно не зменшився, отже, йдеться про перенаправлення вугілля з початку 1927 р. із зовнішнього ринку на внутрішній, передусім для потреб прогресуючої радянської промисловості. Ця думка підтверджується резолюцією з доповіді Наркомторгу УСРР про виконання експортного плану республіки за перше півріччя 1927/28 господарського року. Констатуючи активну роботу у сфері експорту Держторгу та Кооптаху УСРР, резолюція містила пункти про корегування експортного плану, зокрема щодо вугілля, вивезення якого пропонувалося знизити до суми 2,574 млн крб⁸⁹. Очевидно з тієї ж причини планувалося зменшити експорт пеку. Було також вирішено зменшити й вивезення спирту (до 560 тис. крб), але через заборону імпортувати його до СРСР. Експорт манганової руди скорочувався через падіння світової ціни на цю сировину, а вивезення бурякового насіння вирішили взагалі виключити з плану з огляду на неможливість реалізації за кордоном цієї продукції. Визнавалася загроза зриву вивезення за кордон яєць і масла через необхідність перенаправлення цих видів сільськогосподарської продукції на внутрішні споживчі ринки. Тому пропонувалося “зменшити відвантаження яєць і масла на внутрішні ринки союзних республік з метою компенсувати у другому півріччі недовивезення першого півріччя”⁹⁰.

Констатуючи незадовільний стан експорту українських промислових товарів, автори резолюції пропонували доручити ВРНГ УСРР “вжити рішучих заходів щодо збільшення участі української промисловості в експорті, зокрема вжити належних заходів щодо зниження відпускних цін на товари хімічної та коксобензолної промисловості...”⁹¹. Звернувши увагу на те, що в поточному році український хміль, який був направлений на внутрішньосоюзний ринок, використовувався вкрай нераціонально, автори резолюції пропонували врахувати і раціонально використати внутрішні запаси хмелю для того, аби в наступному році збільшити експорт цієї продукції. Експорт шкірок ховрахів пов’язувався з боротьбою зі шкідниками⁹².

Проаналізувавши текст зазначеної резолюції, можна дійти висновку, що її автори серйозно враховували торговельну кон’юнктуру, причому як на внутрішньому ринку, так і на зовнішньому, кожного виду української експортної продукції. Слід визнати, що такий аналіз підтверджує рівень фаху і досвіду тодішніх працівників сфери зовнішньої торгівлі УСРР.

Зовнішньополітичне становище СРСР у другій половині 1920-х рр. дуже добре описав Н. Верт: “...Продовжуючи нагнітати атмосферу “обложеної фортеці” і грати на суперечностях, що реально існували між великими державами, з тим, щоб не допустити створення їх єдиного фронту проти СРСР, радянські керівники чудово усвідомлювали (як у 1926 р., коли обговорювалося китайське питання, так і в 1929 р.), що Радянському Союзу абсолютно необхідно всіма способами уникати будь-яких конфліктів і провокацій, оскільки країна переживала період найглибших економічних і соціальних потрясінь і була ними на якийсь час значно ослаблена. Тому одночасно з переважним розвитком відносин з Німеччиною радянська дипломатія спрямувала свої зусилля на розширення

⁸⁹ Там само. – Арк. 7.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

відносин з іншими державами, сподіваючись на збільшення торгового обміну з ними, необхідного для виконання планів економічного будівництва і забезпечення безпеки країни”⁹³.

Проте, на думку Ж. Соколоффа, вийшов зворотний результат: “У цілому друга половина 1920-х років вказала Кремлю на те, що в нього немає справжніх міжнародних відносин, почасти у світському, але стійкому значенні цього слова. Більшовизм, який спочатку налякав буржуазію, потім став викликати у неї лють... Усе це загрожувало обернутися повним фіаско”⁹⁴. У жовтні 1926 р. Москва ледь не розірвала дипломатичні відносини з Францією та Італією, через підтримку ними права Румунії на Бессарабію. 27 травня 1927 р. стався скандальний розрив дипломатичних відносин Англії із СРСР⁹⁵. Лондон дорікав Кремлю за підривному діяльність. Дещо пізніше відбувся розрив відносин із Швейцарією, де був убитий радянський дипломат. У другій половині 1920-х рр. погіршились відносини з Польщею. У червні 1927 р. у Варшаві вбили повпреда П. Войкова, у травні 1928 р. відбувся замах на радянського торгпреда О. Лізарєва, причому між Польщею та Німеччиною, політичним союзником СРСР, у цей час тривала митна війна. На довершення всіх лих Москва почала здавати свої позиції в Китаї.

Отже, зовнішньополітична ситуація, яка могла б пом’якшити внутрішньоекономічну кризу, порядком не стала. Водночас, як зазначає Ж. Соколофф, у 1927 р. “із сільським господарством СРСР відбувається те, що вже відбулося з промисловістю. Воно досягло межі попереднього виробництва і здає свої позиції. Звісно, воно могло б виробляти набагато більше, ніж 73 мільйони тонн зернових. Але для цього необхідно, аби міста поставляли трактори та добрива. Замість цього вони присилають у села популярні агрономічні брошури, щоб навчити селян “агромінімуму”⁹⁶.

Цінова політика держави відзначалась явним волюнтаризмом. У липні 1926 р. ціни на промислові товари були дещо знижені, натомість від селян вимагалось продавати задешево зерно (хоча ще з 1924 р. натурподаток для села було замінено на грошовий). Проте, як з’ясується, такі податкові надходження приносили державі менше, ніж вона витратила на закупівлю у селян сільськогосподарської продукції. Коли ж держава почала вимагати від селян продавати зерно задешево, вони прагматично вирішували притримати його до кращих часів. Необхідні ж для них грошові доходи вони могли отримати на вільних ринках, де через дефіцит підскочили ціни на сільськогосподарську продукцію. Отже, “для можновладців, які пройшли школу воєнного комунізму, відтепер існує тільки один вихід. Зерно, яке їм не вдалося купити..., належить “взяти”⁹⁷.

Улітку та восени 1927 р. певною мірою повторилася ситуація 1925 р.: ажіотажний попит на основні споживчі товари змусив населення кинутися скуповувати товари першої необхідності, що спричинило явний товарний голод, а “через брак промислових товарів для обміну на зерно, неврожай у багатьох районах до січня 1928 р. заготували на 128 млн пудів хліба менше, ніж до січня 1927 р., що загострило проблему постачання міст, армії” та підштовхнуло владу до примусового вилучення хліба у заможних селян, тобто так званого розкуркулення⁹⁸. Ситуація для влади була в цілому ясною: селянський

⁹³ *Верт Н.* Історія Радянської держави. – С. 242.

⁹⁴ *Соколофф Ж.* Бедная держава. – С. 418.

⁹⁵ *Майский И. М.* Воспоминание советского дипломата. – С. 142.

⁹⁶ *Соколофф Ж.* Бедная держава. – С. 352.

⁹⁷ Там же. – С. 352, 353.

⁹⁸ *Грегори П.* Политическая экономия сталинизма / пер. с англ. И. Кузнецов. – М. : РОССПЭН, 2006. – С. 166.

“саботаж” зриває плани з індустріалізації, яка розглядалася тодішнім керівництвом СРСР найважливішим і найактуальнішим проектом свого часу, причому не стільки з економічного, скільки з політичного погляду, адже індустріалізація дозволила б, як здавалося, забути про економічну залежність від Заходу. Звідси така рішучість у рішеннях і діях проти селянства. За допомогою грубого тиску на селян у січні-лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн пудів хліба⁹⁹.

З 1928 р. для радянського керівництва стає остаточно зрозумілим, що “індустріалізація потребує дуже значних валютних витрат... Повернення до традиційної російської системи вимагало б експортувати щорічно не менше 12 мільйонів тонн зернових. Проте через “куркульський страйк” у розпорядженні держави – щонайбільше 2 мільйони тонн. Це ще одна важлива підстава для того, аби силою придушити селянський “егоїзм”¹⁰⁰.

У такій ситуації годилися будь-які джерела фінансових надходжень. Так, постанова РНК СРСР від 28 червня 1927 р. дозволяла Наркомторгу СРСР вивозити за межі держави предмети старовини та мистецтва, які “не представляли музейної цінності”, із звільненням їх від мита, але зі сплатою до державної скарбниці 10 % від продажу за кордоном. Постановою Колегії Наркомторгу СРСР від 22 грудня 1927 р. робота з експорту предметів старовини та мистецтва покладалася на органи Держторгів¹⁰¹. Слід додати, що все відповідне законодавство було засекречено. 23 січня 1928 р., наприклад, ГМУ Наркомторгу СРСР видало таємний наказ “Про заборону вивезення за кордон килимів та предметів старовини та мистецтва без пред’явлення ліцензій органів Наркомторгу”¹⁰². Керівників Наркомторгу СРСР явно дратував факт заниження в окремих випадках оцінної вартості предметів старовини та мистецтва в митних установах під час фахових експертиз¹⁰³.

З березня 1928 р. заборонено ввозити з-за кордону радянські карбованці. “Ці суворі заходи знаменують початок вельми довгого періоду неконвертованості карбованця. На той момент вони є наслідком нестійкості радянських грошей. Сильний ще в січні 1924 р. карбованець у наступному році вже втрачає більше 2/5 своєї вартості”¹⁰⁴.

Принцип монополії зовнішньої торгівлі в умовах непу з очевидним бажанням влади обмежувати в цій сфері приватний капітал часто створювали правові колізії, звісно, в радянському контексті. Як відомо, державні й кооперативні організації отримували від влади деякі преференції у здійсненні зовнішньоторговельних операцій. Іноді пільги мали благодійні організації. Більшовики визнавали саме поняття “громадські організації”, хоча в цілому стояли на перешкоді розвитку громадянського суспільства. Ось у правовому визначенні категорій організацій, які здійснювали імпорт під кінець непу, проявлялася деяка плутанина, що явно турбувало митне відомство, керівництво якого бажало чітко знати, як саме треба ставитися на митному кордоні до тієї чи іншої організації, котра імпортує на територію СРСР товари. 9 листопада 1927 р. в Управлінні

⁹⁹ Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Сторінки історії України: ХХ століття : посібн. для вчителя / [упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова] ; за ред. С. В. Кульчицького. – К. : Освіта, 1992. – С. 74.

¹⁰⁰ Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 358.

¹⁰¹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. Р-962. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 5.

¹⁰² Там само. – Арк. 27.

¹⁰³ Там само. – Арк. 54.

¹⁰⁴ Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 349.

УпНКЗТ навіть відбулась нарада з питання “про наявну невизначеність у з’ясуванні природи організацій, які закуповують імпорتنі товари”¹⁰⁵. Крім інших ухвал, учасники цієї наради вирішили “з метою більшого уточнення понять “держоргани”, “кооперація” Уповнаркомторгу запросити Харків про те, як розглядати в закупівлі імпорتنих товарів громадські організації (“Друзі дітей”, “Товариство допомоги переселенцям Криму” тощо)”¹⁰⁶.

Наказом Наркомторгу від 3 січня 1928 р. фіксувався список країн, з якими СРСР мав торговельні угоди та договори, а наказом Головного митного управління від 6 березня 1928 р. визначалися предмети, які ввозилися до СРСР без права їх продажу тут¹⁰⁷.

Аналізуючи стратегію промислового розвитку країни, обрану політичним керівництвом СРСР у 1928–1929 рр., М. Горинов та Е. Дощенко зазначають, що “у нестійкій міжнародній ситуації кінця 20–30-х років у радянській моделі індустріалізації акцент робився не на поступовому заміщенні імпорту більш складними промисловими виробами (як, наприклад, у латиноамериканській моделі), а на розвиток найпередовіших в ту епоху галузей: енергетики, металургії, хімічної промисловості, машинобудування, які були матеріальною основою сучасного військово-промислового комплексу, що формувався, і водночас “індустріалізуючою промисловістю” – передавальним механізмом індустріальної технології в інші сектори виробничої діяльності...”¹⁰⁸

Форсована і багато в чому непродумана політика індустріалізації викликала велике напруження в соціальній сфері. Як наслідок, наприкінці 1928 р. у містах запроваджено карткову систему на дефіцитні споживчі та продовольчі товари¹⁰⁹. У цій системі ціни незначні, але товари дефіцитні. На вільному ж ринку ціни були астрономічними. Іншим способом підтримати індустріалізацію стала система “торгсинів”. “Звісно, вся ця система працює на манер інфляційної машини. Було підраховано, що за період з 1928 р. до середини 1930-х рр. зарплати зросли в чотири з половиною рази, а ціни на споживчі товари, не рахуючи цін вільних ринків, – більш ніж у п’ять”¹¹⁰.

На тлі початку масштабних трансформацій, які поступово охоплювали всі сфери життєдіяльності держави і суспільства, включаючи й зовнішню торгівлю, відповідне відомство УСРР у 1928 р. продовжувало діяти ніби за інерцією. Актуальними проблемами залишалися міжвідомчі тертя і “перетягування канатів”, з’ясування межі відомчих повноважень на лінії союзний центр – окрема республіка тощо. Як приклад, вереснем 1928 р. датується скарга Укркооперації на дії Держторгу УСРР щодо експорту солоних огірків. Укркооперація об’єктивно мала причини стати монополістом у постачанні цієї продукції на англійський ринок, діючи тут через свої власні представництва. Організація готова була постачати до Англії 1 тис. діжок огірків. Проте Держторг УСРР частину цієї продукції передав Центросоюзові, який реалізовував її в Англії як свою власну, шкодячи важко здобутому торговому іміджу Укркооперації (остання навіть називала такі дії Держторгу компрометацією), а також її прибуткам¹¹¹.

¹⁰⁵ ДАОО. – Ф. Р-962. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 125.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-341. – Оп. 1. – Спр. 2007. – Арк. 48, 92.

¹⁰⁸ Горинов М. М., Дощенко Е. Н. 30-е годы // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М. : Политиздат, 1991. – С. 175.

¹⁰⁹ Там же. – С. 167.

¹¹⁰ Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 389.

¹¹¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2794. – Арк. 8.

Радянсько-турецький договір надавав турецьким комерсантам право заповувати в СРСР і безліцензійно вивозити товари 26 товарних груп з деякими обмеженнями та зауваженнями щодо цукру, нафтопродуктів та ікри. У травні 1928 р. Наркомторг СРСР тимчасово (до 30 вересня) дозволив туркам у вигляді поступки вивозити за ліцензіями низку інших товарів (виноградне вино, коньяк і коньячний спирт, музичні інструменти, проекційні апарати, фотопластинки, засоби дезінфекції, саліцилову кислоту, аптекарські товари, галенові препарати, алкалоїди, патентові засоби, хімікалії, хлористе вапно, іхтіол, фруктові екстракти, смоляну паклю, канати і шпагат, макарони, шоколад, гірчицю)¹¹². Ліцензії на вивезення даних товарів з території СРСР отримували право видавати Держторги РСФРР, УСРР і ЗСФРР.

Через Одеський порт у 1928 р. імпортували цитрусові, під час увезення яких митники виявляли певні зловживання. Зокрема, у березні 1928 р. митники виявляли випадки, іноді завдяки моніторингу іноземної преси, коли замість заявлених турецьких ввозили італійські та сирійські лимони та помаранчі (ввезення турецьких було пільговим)¹¹³. Схоже на те, що за сертифікатами як турецькі ввозилися й інші нетурецькі товари, що, на думку радянського митного керівництва, слід було кваліфікувати як контрабанду¹¹⁴. Рекомендувалося у квітні 1928 р. орієнтувати фахівців-експертів при митницях на перевірку і виявлення нетурецьких товарів, які надходили до СРСР через Туреччину.

Через Одеський порт надходили також різновиди імпортного байхового чаю¹¹⁵. До СРСР імпортували міцні спиртні напої; експортували сірники, скло для електролампочок, шкірки морських бобрів, клейонку¹¹⁶. У червні 1928 р. до СРСР імпортувалися сільськогосподарські машини та обладнання для фабрик і заводів, що розташовувались у сільській місцевості¹¹⁷.

У липні 1928 р. відбувся доволі цікавий випадок: Експортхліб одержав право ввезти 800 тис. пудів пшениці без пред'явлення дозволу торгпредств СРСР за кордоном¹¹⁸.

Експортний план УСРР на 1928/29 р. також затверджувався Українською економічною нарадою за доповіддю Наркомторга республіки. Цей план, як і за попередній рік, не враховував експорт зернових і цукру й оцінювався в 105,6 млн крб. Дохід від експорту передбачався за окремими категоріями: продукція рільництва – 16,2 млн крб; тваринництва і птахівництва – 49,9; лісоматеріали – 3,6; продукція мисливства й рибальства – 5,5; промислова продукція – 27,9; інші товари – 2,5 млн крб¹¹⁹. План передбачав збільшення “нехлібного” вивезення (на 200 % порівняно з 1926/27 р., на 150 % – порівняно з 1927/28 р.). В експорті збільшувалася частка (на 60 % порівняно з попереднім роком) “товарів, що швидко псуються”: яєць, м'яса, бекону, коров'ячого масла тощо, тобто продукції тваринництва і птахівництва; за рахунок конюшини, хмелю, клещевини, м'ятної олії, садовини розширювався сегмент продукції рільництва; планувалося збільшити промисловий експорт до 27,9 млн крб. (до 27 % усього експорту)¹²⁰.

¹¹² ДАОО. – Ф. Р-962. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 88.

¹¹³ Там само. – Арк. 48.

¹¹⁴ Там само. – Арк. 63.

¹¹⁵ Там само. – Арк. 75.

¹¹⁶ ДАХО. – Ф. Р-341. – Оп. 1. – Спр. 2007. – Арк. 127, 142, 143, 154.

¹¹⁷ ДАОО. – Ф. Р-962. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 103.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 111.

¹¹⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2794. – Арк. 27.

¹²⁰ Там само.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Аналізуючи український сегмент радянської зовнішньої торгівлі 1920-х рр., можна дійти висновку, що в умовах нової економічної політики, навіть за держмонополії в цій галузі, УСРР змогла налагодити й активізувати зовнішньоторговельні зв'язки з низкою країн, переважно європейських. Незадовільний стан власної промисловості та дефіцит споживчих товарів на внутрішньому ринку визначали структуру експорту й імпорту України: вивозилися переважно сільськогосподарська продукція та деякі види промислової сировини; ввозилися медикаменти, різноманітна техніка, дефіцитні споживчі товари.

Зовнішня торгівля України, хоча й контролювалася в цілому з Москви, фактично до кінця десятиріччя зберігала відносну самостійність, пік якої припадає на період 1921–1923 рр. (до прийняття союзної Конституції). Потім під тиском союзного центру зовнішньоторговельний апарат УСРР поступово втрачає самостійність дій. Згортання непу призвело до нівеляції цієї самостійності. Від початку 1930-х рр. Москва повністю розпоряджалася всіма ресурсами України, включно з експортними, задовольняючи, таким чином, на власний розсуд й імпортні потреби республіки.